

TANZİMAT YENİLİKLERİNİN ROMANA YANSIMASI: KAMUSAL BAHÇELER

Bu çalışma, "Tanzimat Romanı Üzerinden Bir İnceleme: Batılılaşmanın Toplumsal Tezahürleri" konulu doktora tezinden üretilmiştir.

Öz: Tanzimat Fermanıyla (1839) resmî olarak ilan edilen ancak ilk örneklerini daha önceki yüzyılda görmenin mümkün olduğu Batılılaşma sürecinde Osmanlı toplumsal hayatına pek çok yeniliğin girdiği görülmektedir. Yenileşme kapsamında hazırlanan planlarda kentsel reformların öncelikli olarak yer alması dikkat çekicidir. Kentsel dokunun güzelleştirilmesi için Osmanlı başkentinde kentin içinde yer alan ve kamuya açık şekilde düzenlenen bahçeler toplumdaki ilgi uyandırmıştır. Batılılaşmanın toplumsal hayata yansımalarının izleri devrin bir nevi kaydını tutan Tanzimat romanında da yer alır. Tanzimat yazarlarının öncelikle birer gazeteci de oldukları göz önüne alındığında toplumsal yenilikleri takip etmeleri, Batılılaşmanın kapsamı üzerine fikir yürütmeleri ve Batılı değerler hakkında halkı bilgilendirmeleri anlam kazanmaktadır. Tanzimat romanının toplumsal yansıtan niteliğinden hareketle ele alınan bu çalışmada ilk olarak toplumsal değişim bağlamında Tanzimat romanının işlevi üzerinde durulmuştur. Batılılaşmanın incelenmesinde kaynak olarak romanlardan fazla yararlanılmaması ve Tanzimat romanının yazıldığı döneme dair önemli bilgiler içermesi nedeniyle hazırlanan bu çalışmanın sosyoloji alanına katkı sağlayacağı düşünülmüştür. *Letâif-i Rivayat* külliyyatından "Bahtiyarlık" hikâyesi, *Müşahedat*, *Dürdane Hanım*, *İntibah* ve *Araba Sevdası* romanları Tanzimat devri toplumsal değişimlerine yer verdikleri ve bilhassa çalışmanın da konusu olan kamusal bahçelere dair veriler içerdikleri için kaynak olarak kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular arasında Osmanlı gündelik hayatının dışa dönük yeni bir nitelik kazanması, kadınların kamusal alanda görünürliğünün artması ve boş zaman değerlendirme pratiklerinin değişmesi gibi gelişmeler yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Batılılaşma, Kentsel Reform, Tanzimat Romanı, Kamusal Bahçeler.

Reflection of Tanzimat Innovations on the Novel: Public Gardens

Abstract: It is seen that many innovations entered the Ottoman social life in the process of Westernization, which was officially announced with the Tanzimat Edict (1839) but whose first examples could be traced back to the previous century. It is noteworthy that urban reforms took place as a priority in the plans prepared within the scope of innovation. In order to beautify the urban fabric, the gardens in the Ottoman capital, which are located in the city and open to the public, aroused interest in society. The traces of the reflection of Westernization on social life are also found in the Tanzimat novel, which keeps a kind of record of the period. Considering that Tanzimat authors were primarily journalists, it makes sense to follow social innovations, to speculate on the scope of Westernization and to inform the public about Western values. The Tanzimat authors, who were influenced by the society as a witness of the innovation process, often chose subjects that would reflect the dualities such as old and new, traditional and modern, Turkish and European in their novels. In this study handling the feature of the Tanzimat novel that reflects the social, first, the function of the Tanzimat novel in the context of social change is emphasized. It is thought that this study will contribute to the field of sociology, since the novels have not been benefited as a source in the examination of Westernization and it contains important information about the period in which the Tanzimat novel was written. The story of "Bahtiyarlık" from the *Letâif-i Rivayat* corpus, *Müşahedat*, *Dürdane Hanım*, *İntibah* and *Araba Sevdası* novels have been used as sources because they include the social changes of the Tanzimat period and especially the data on public gardens which are the subject of the study. Among the findings obtained in the study, there are developments such as the Ottoman daily life gaining a new outward-looking character, the increase in the visibility of women in the public sphere, and the change in leisure time practices.

Keywords: Westernization, Urban Reform, Tanzimat Novel, Public Gardens.

TÜRKÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
53. SAYI / VOLUME
2023-BAHAR / AUTUMN

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Arş. Gör. Dr.
Zeynep SANCAKTUTAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üni.
Edebiyat Fak.
Sosyoloji Böl.

zeynep.sancaktutan@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4405-5647

Gönderim Tarihi

Received
03.02.2023

Kabul Tarihi

Accepted
22.05.2023

Atf

Citation

Sancaktutan, Zeynep. "Tanzimat Yenilikleri'nin Romana Yansıması: Kamusal Bahçeler." *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 53, 2023, ss. 159-174.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Tanzimat Fermanı, Batı karşısında üstünlüğünü kaybeden ve gerileyen Osmanlı İmparatorluğunu eski gücüne kavuşturma hedefinin resmi ilanıydı. Devletin yeniden tanzimi noktasında Batılı düzenlemelerin ve uygulamaların model alınması gerekliliği yenileşme sürecinin öne çıkan özelliği idi. Şerif Mardin'in "Batıcılık" olarak ele aldığı yaklaşıma göre Osmanlılar İmparatorluğun yükselme döneminde kendi uygarlıklarını Batı uygarlığından üstün gördükleri için Batı'nın bir model olarak izlenmesi bir sorun teşkil etmemiştir. İmparatorluğun gerileme döneminde ise gerilemenin nedenleri olarak önce devlet yönetiminin bozulduğu daha sonra da Batı'nın askeri üstünlüğü ileri sürülerek sorulara cevap aranmıştır. 18.yüzyılın başlarında önemli bir devlet sorunu olarak Batı'nın askeri kurumlarının ve silah gücünün İmparatorluğa getirilmesi ön plana çıkmaktaydı. Bu bağlamda I. Mahmut (1730-1754), I. Abdülhamit (1774-1789) ve özellikle III. Selim (1789-1807) dönemleri Batı'dan askeri kuruluşları örnek alma çabalarının hızlandığı zamanlar olarak dikkat çekmektedir (Mardin 9-11). Batıcılığın bir devlet işi ve bir devlet siyaseti olduğunu ifade eden Kaçmazoğlu'na göre Osmanlı'nın Batı'ya yönelişi rasgele bir yöneliş değildir (67). Yöneticiler, İmparatorluğun etkinliğini kaybetmesinden dolayı zorunlu bir şekilde Batı'ya yönelmiştir. Çağdaşlaşma adına Lale devrinde başlamış olan yenilikler, III. Selim döneminde kısa vadeli sonuçlarını vermeye başlamıştı. Bilinçli ve planlı anlamda ilk Batılılaşma girişimlerini III. Selim döneminden itibaren ele almak gerekmektedir. Nizam-ı Cedid reformları da denilen III. Selim dönemi yenilikleri her ne kadar militer alanla sınırlı kalmışsa da o döneme göre küçümsenemeyecek ölçüde olmuştur (Kaçmazoğlu 67; Berkes 96-101). Başlangıcından itibaren Batılılaşma¹ da diyebileceğimiz bu süreçlerde askerî, ekonomi, idari vb. pek çok alanda yenilik yapılması amaçlanmıştır.

Tanzimat reformları kapsamında hayata geçirilmesi amaçlanan yenilikler arasında kent alanına dair düzenlemeler önceliklidir. 19.yy'da yeni bir dönüşüm yaşayan Osmanlı kentlerindeki dönüşümü kentin merkezindeki yenilikler ile açıklamak gerekir. Osmanlı'nın yeni iş ilişkilerinin yeni bir merkezi iş alanı yaratması, konut alanlarındaki farklılaşma, kent nüfusunun artışı, kent içi ulaşımda teknolojik gelişmeler ve kent dokusunun güzelleştirilmesi gibi yenilikler dönüşüm açısından dikkate değerdir. Önemli gelişmelerden biri de kent dokusu içindeki yeşil alanlarda meydana gelmiştir. Yeşil alanlar değişen kent dokusu içinde işlevini değiştirerek tüm kentlilerin kullanımına açık parklar haline getirilmeye başlanmıştı (Tekeli 881-882). Avrupa başkentlerinde bulunan Osmanlı devlet adamlarının buralardaki kentsel düzene olan hayranlıkları, Osmanlı kentlerindeki reformlarda Batılı tekniklerin kullanılmasını teşvik eden önemli bir etkeni. Bu bağlamda kamuya açık park ve bahçelerin düzenlenmesi kent alanında yapılan ve halk tarafından büyük rağbet gören reformlardan yalnızca biriydi.

¹ Batılılaşma, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikrîsel bileşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşımdır. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı'da ve Türkiye'de "modernleşme" Batılılaşma olarak görülmüş; Batının, ilave bir sosyal, anayasal ve kültürel model olarak kabul edilmesi modernleşmenin de kesin olarak Batılılaşma olarak kabul edilmesini sağlamıştır (Mardin 9; Karpaz 10).

Tanzimat'la hızlanan yenileşme süreci devlet ricalinin yanı sıra devrin aydınları tarafından da yakından takip edilmekte ve üzerine fikir yürütülmektedir. Kendileri aynı zamanda gazeteci de olan Tanzimat yazarları Batılı değerleri halka tanıtmaya ve halkı bilgilendirme noktasında öncü kişilerdir. Toplumu etkileyen ve kendisi de toplumdaki etkilenen yazarların eserlerinde devrin izlerine rastlamamak mümkün değildir. Bir medeniyet dönüşümünün bizatihi tanıkları olan bu yazarlar, Osmanlı toplumsal hayatına dair değişimlere romanlarında sıkça yer vermişlerdir. Eski ile yeni, geleneksel ile Batılı, alaturka ve alafranga² gibi ikilikler devrin romanlarında ele alınan başlıca temalardandır. Bu çalışmada, Ahmet Mithat Efendi'nin *Müşahedat* ve *Dürdane Hanım* romanları ile *Letaif-i Rivayat* adlı külliyyatından "Bahtiyarlık" hikâyesi, Namık Kemal'in *İntibah* ve Recaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* romanları üzerinden kamusal bahçeler hakkında veriler elde edilmiştir. Kamusal bahçelere dair ayrıntılara adı geçen eserlerden ulaşıldığından, çalışma, bu metinlerle sınırlandırılmıştır. İlgili yazarların kendilerinin de çalışmaya konu olan bahçelerin devamlı ziyaretçileri olması romanlarını veri açısından zengin kılmıştır. Çalışmada ayrıca Osmanlı kültür tarihi literatüründen ele alınan temayla alakalı bilgiler de kullanılmıştır.

1. Tanzimat Romanı ve Toplumsal Değişim

Geçmişten günümüze edebiyatın toplumla olan münasebeti üzerine çeşitli görüşler dile getirilmiş, sorular sorulmuş ve cevaplar aranmıştır. Edebiyat'ın toplum ve toplumsala dair işlevini Escarpit, "yazar ve okur arasında sosyal meseleleri de açığa çıkaran değiş tokuş devresi" (5-8) olarak belirtirken Guy Michaud, "dönemin toplumunun aynası olması, toplumsal yapının yazarların düşüncelerine yansıtılması" (69) ve Swingewood, "insanın toplumsal doğası ve onu değiştirme arzusu" (12-13) olarak ifade etmektedir. Edebiyat kuramlarından biri olan yansıtma kuramını savunanların "ayna" benzetmesi de toplumsalın edebiyata yansıtılması olarak kullanılmaktadır. Malzemesini hayatın içinden toplayan edebiyat için, her türlü değişim, eylem, değer yargısı vs. kaynak olarak kullanılmaktadır. Cemil Meriç, edebiyatın tam olarak içtimai bir hüviyete sahip olduğundan bahsederek sosyolojik meselelerin de edebiyatın en mühim meseleleri olduğunu iddia eder (448-450).

Roman, sosyal hayatla ilişkisi bakımından edebî türler arasında öne çıkmaktadır. Modern romanı ortaya çıkaran koşullara bakıldığında Avrupa'da yaşanan sosyal, siyasal ve ekonomik değişimlerin payı büyüktür. Romancı içinde yaşadığı toplumdan etkilenen biri olarak romanını oluşturmaya ve kendisi de bu yolla toplumu etkileyebilmektedir. Roman için "tatlı bir mektep" ifadesini kullanan Ziya Gökalp (179), romanın eğitici işlevine özellikle dikkat çekmiştir. Batılı

² Kültür hayatımızda XIX. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlayan "alafranga" tabiri, Şemseddin Sami'nin *Kāmusü'l-Âlâm* sözlüğünde "Frenk üslûbunda, Avrupalı usul ve tarzında, Batı fikir ve terbiyesi ile yetişmiş, taklitçi, züppe" ifadeleriyle açıklanmaktadır. Genellikle "züppe" tabiri ile eş anlamlı olarak da kullanılan "alafranga", bizde II. Mahmut devrinde başlatılan Avrupalı (Frenk) usulüne uygun yaşayış ve kıyafet devrimi ile toplumumuza girmiştir (Cevdet Kudret 27).

bir tür olan romanın sosyal işlevi Türk romanlarında da önemsenmiş ve yer etmiştir. Tanzimat romanlarının yazıldığı yılların uygarlık değişimine sahne olduğunu ifade eden Moran, romana bu dönemde yeni bir işlev düştüğünü belirtir. Belli ölçülerde Batılılaşma hedeflenmişse halkın bu amaç doğrultusunda eğitilmesi, onlara Batı'nın tanıtılması ve yeni kavramların öğretilmesi gerekirdi. İşte edebiyat, halkın bilgilendirilmesi hususunda yazarların başvurduğu araçlardan biriydi. Önemli toplumsal yeniliklerin hayata geçirildiği dönemlerin öncesinde edebiyatın eğitici ve bilinçlendirici işlevi belirleyici hâle gelirdi (411-412). Bu bağlamda Türk roman türünün ilk örneklerini veren Ahmet Mithat Efendi, Namık Kemal ve Recaizade Mahmut Ekrem gibi yazarlarda ortak istek olarak bazı Batı değerlerini topluma tanıtmaya ön plana çıkmaktaydı. Edebiyatın eğitici işlevi tam da 19. yy. Osmanlı toplumundaki büyük değişim öncesinde etkin olarak yazarlar eliyle yerine getirilmekteydi.

Batılılaşma sürecinde edebiyat, Batılı bir tür olan romana yönelmiş ve bu türde eserler verilmiştir. Bir medeniyet dönüşümü süreci de olan bu devirde, yaşanan toplumsal değişimlerin roman türüne yansımaları kaçınılmazdı. Geleneksel Osmanlı kültüründen çok farklı olan Batı kültürüyle temaslar, kültürel değişime yol açmış, değişim pek çok alanda etkilerini göstermeye başlamıştı. Toplumun Batılılaşma çabaları ve bundan doğan sorunlar yazarların eserlerinde tartıştıkları meselelerdi. Tanzimat romanlarının ana temalarını Batılılaşma fikrinden ayrı düşünmek eksik bir izah olacaktır. Çünkü bu romanlarda ele alınan Alafrangalık, esaret, kadın hakları vs. gibi temalar ile aynı zamanda uygar bir ülkeye yakışmayan geleneklerin, kurumların ve davranışların eleştirisi de yapılmaktaydı (Moran 412). Tanzimat yazarları romanı sosyal mevzuları daha rahat ele alıp aktarabilecekleri bir mecra olarak kullanmıştır. Bir nevi eğitici bir misyonla halka Batılı değerlerin tanıtılması ve Batılılaşma fikrinin aktarılması romanlar vasıtasıyla daha rahat olmuştur. Bu hususta Kütükçü şunları söyler: “Edebiyat, köşe yazıları ve makalelere nazaran çok daha geniş halk kitlelerine derdini aktarabilecek potansiyeli haizdi; üstelik bu yolla, ‘söylemi’ bir hikâyenin içinde gizleyerek, çok daha kamufle edilmiş ve dahası eğlenceli bir biçimde muhatabına iletme mümkündü” (38-39). Romanın toplumsalla olan bağı hakkında ise Şerif Mardin’in şu ifadeleri açıklayıcıdır:

Osmanlı romanı, Türk modernleşmesini incelemek için az yararlanmış bir kaynaktır, oysa birçok roman yazıldıkları zamana ait İstanbul seçkin çevrelerinin durumu hakkında bize önemli bilgiler verir. Bu kaynaklar ayrıca Osmanlı aydınlarının sosyal değişiminin getirdiği sorunlara nasıl yaklaştıklarını da belgeler. İlk Osmanlı romanlarının büyük çoğunluğu toplumsal ve siyasal değişimin yarattığı sorunları inceleyen tezli romanlardır (30).

Bir İstanbul yazını olan Tanzimat romanında aynı zamanda Osmanlı toplumunun gündelik hayatından pek çok kesit de bulmak mümkündür. Edebî metnin satır aralarında eski ile yeninin, geleneksel ile Batılı olanın izlerine sıkça rastlanmaktadır. 19. yüzyıl Osmanlı başkentinden kesitler sunan romanlarda yeniliklerin yarattığı toplumsal değişim ve dönüşüm yer almaktadır.

2. Kent Dokusunda Yapılan Yeniliklerden Bir Kesit: Kamuya Açık Bahçeler

Tanzimat yenilikleri kapsamında hayata geçirilen kurumsal reformların geniş ölçekteki yansımaları kent dokusunda görülmüştür. Mustafa Reşit Paşa tarafından ilk ilkeleri belirlenen kent tasarımı tüm Osmanlı başkentinde tek bir hat izleme üzerine yapılmıştı. Paris, Viyana ve Londra gibi Avrupa şehirlerinde diplomatik görevlerde bulunan Mustafa Reşit Paşa, bu şehirlere hayran kalmış ve Osmanlı Başkentinin de aynı kentsel görünüme/standartlara kavuşmasını arzu etmişti. Bu doğrultuda 1848 ile 1882 yılları arasında kent planlaması ve inşaat faaliyetlerine dair altı nizamname çıkarılmıştır. Ulaşım kolaylığı, sokakların genişletilmesi ve aydınlatılması, yapı tekniklerinde yenilikler (kâğır yapılar gibi) vs. uygulamalar reformlardan yalnızca bazılarıydı. Düz ve geniş caddelerden oluşan kare ve dikdörtgen şeklindeki adalar üzerinde taş veya tuğla yapılardan oluşan bir kent kurulması, nizamnamelerdeki nihai amaçtı (Çelik 63-68).

Kentsel dokunun güzelleştirilmesi hususunda önemli gelişmelerden biri de 1860'larda kamusal parkların ortaya çıkmasıydı. İlk olarak hayata geçirilen proje İstanbul'da türünün ilk örneği olan Taksim Bahçesi olmuştu. Ardından Tepebaşı Bahçesi ve zamanla daha pek çok yerde başka bahçeler de halkın kullanımına açık olacak şekilde tanzim edilmişti. Taksim ve Tepebaşı bahçeleri şehrin daha Avrupai bölgelerinde kurulmuş, çoğunlukla Levantenlerin ve yabancı nüfusun geldiği bu bahçelere giriş ücreti de konulmuştu. Tepebaşı Bahçesi, Beyoğlu'nun o yıllardaki başlıca seyir yerlerinden biriydi. Geçen yüzyılda bu bahçenin yerinde büyük bir mezarlık vardı ve Kasımpaşa'ya inen bayır, mezar taşları ve selvilerle kaplıydı. Buralarda günün her saatinde küçükbaş hayvanlar otlar, mahalle sakini kadınlar ise çamaşırlarını sererek kuruturlardı. Tepebaşı Bahçesi kadar ilgi toplayan diğer bir bahçe de Taksim Bahçesi'dir (Boyar ve Fleet 270; Birsal 49-50).

Tanzimat romanında bulunan toplumsala dair izlerden biri İstanbul'da kentsel dokuda yapılan yeniliklerdir. Tanzimat yazarlarından Ahmet Mithat Efendi, eserlerinde Batılılaşma sürecinin kültürel değişim izleklerine sıklıkla yer vermiştir. O'nun Batı kültürüne olan merakı, oluşturduğu karakterleri ve ele aldığı konuları okura aktarmasında kaynak olmuştur. Osmanlı toplum hayatının pek çok yönünü titiz bir gözlemler eserlerine yansıtan Ahmet Mithat Efendi, Batı kültürü ile çeşitli yollarla temas kuran bir yazardı. Ömrü boyunca devam ettireceği bu temasların ilk aşamasını Avrupa görmüş kültürlü dostlarının kendisine verdiği kitaplar oluşturmaktaydı. Okay, Ahmet Mithat'ın Batı'yı tanımasına yardımcı olan diğer bir vasitanın yazarın İstanbul'daki yabancılar ve ekalliyet gruplarıyla kurduğu temaslar olduğunu belirtir. Ve belki de yazarın Batı kültürüyle en etkili kültürel teması 1889'da çıkmış olduğu Avrupa seyahati olmuştur (44).

Ağaç sevgisi, Ahmet Mithat'ın yaşadığı Osmanlı şehir düzeninde mamûriyet ve temizlik gibi ferdidir. Saraylarda güzel bahçeler düzenlenmesine karşılık şehrin ağaçlandırılması ve parklar yok denecek kadar azdır. Batı medeniyetinde insan güç ve gayretinin tabiatla mücadelesine hayran olan Ahmet Mithat, insan eliyle buralarda ortaya çıkan güzelliklerden övgüyle bahseder (Okay 106-107). Fransa'nın Lyon kentini ziyaret eden yazar, burada bulunan ve diğer Avrupa şehirlerinde emsalinin bulunmadığını belirttiği bir bahçe olan meşhur "memleket

bahçesi”ni okuyuculara detaylarıyla tanıtır. Hayranlığını gizleyemeyen yazar, bahçe hakkında şunları aktarır:

*Hele memleket bahçesi hakikat hayretimi mucip oldu. Şimdiye kadar hiç emsalini görmemiş olduğum bu bahçe birkaç bin dönüm arazi üzerinde matruhtur (kurulmuş) ki bir zaman arabayla ve bir vakit dahi piyade olduğumuz halde iki buçuk saat kadar gezdikte bir yolundan iki defa geçemedik. Bazı ciheti gayet vâsi (geniş) bir çayır görülürse de mefruş (döşenmiş) olan çim sair yaban otlardan âri olarak sırma gibi hep nev’-i vahiddendir (tek çeşit) ... (Ahmet Mithat, *Avrupa’da Bir Cevelan* 82).*

Ahmet Mithat Efendi’nin Batı’nın tekniğine ve yukarıdaki örnekte olduğu gibi bu tekniği kullanarak yaptığı bayındırlık işlerine olan ilgisi ve hayranlığı, Doğu -Batı mukayesesi yapmasına da sebeptir. Yazar, Batı’yı teknik anlamda üstün bularak bu yönde örnek alınması gerektiğini düşünür. Bu yüzden yazarın eserlerinde Osmanlı toplumunda Batının tekniği kullanılarak yapılan yeniliklere -bu çalışmaya konu olan kamusal bahçeler gibi- rastlamak mümkündür.

19. yüzyılda kentsel yenilikler kapsamında düzenlenen ve İstanbul halkının yoğun ilgisini çeken Tepebaşı Bahçesi, Ahmet Mithat Efendi’nin *Müşahedat*³ romanında yer almaktadır. Yazar, bizzat kendisinin de ziyaret ettiği Tepebaşı Bahçesi’nin Beyoğlu halkı tarafından gördüğü ilgiyi yerinde gözlemlemiştir: “Tepebaşı Bahçesi’ne başvurdum ki, o zamanlar mezkûr (sözü edilen) bahçe inşaat-ı ciddiyeden olmak hasebiyle Beyoğlu’nca mecma-ı mergup enam (halkın rağbet ettiği toplanma yeri) idi” (Ahmet Mithat Efendi, *Müşahedat* 478).

Tepebaşı Bahçesi’nin devamlı ziyaretçileri arasına Tanzimat devri sonrası neslin Yakup Kadri, Refik Halit, Abdülhak Şinasi gibi yazarları da girecekler; Salah Birsal⁴’in ifadesiyle bahçenin “bayağı ve aşağılık havası” ile ciğerlerini eğlendirmeye çalışacaklardır. Edebiyat-ı Cedide yazarlarının da - Mehmet Rauf, Halit

³ *Müşahedat*, Moran’ın ifadeleriyle, Tanzimat romanları içinde ayrı bir yerde durmaktadır çünkü roman yazımında yeni bir teknik, yazar tarafından bilinçli bir şekilde bu romanda kullanılmıştır: “Romanın yazılışını romanın konusu haline getirmek.” Yazar romanın önsözünde eserinin ait olduğu zaman ve âleme göre kesin bir şekilde tabii (natüralist) bir roman olduğunu belirtir. Romanın günlük gözlemlere dayanan olaylardan teşekkül ettiğini ve bazı kişilerin bu olaylarla kendi hayatları arasında büyük bir benzerlik bulabileceklerini ifade eder. Çünkü O’na göre tabiiğin şanı da bundan dolayıdır ve kendisini de bu romana dâhil etmesi romanı tabii kılan en büyük nedendir (Ahmet Mithat Efendi, *Müşahedat* 25).

⁴ Batılılaşma kapsamında kentsel dokuya dâhil olan bahçelerin fiziksel düzenlemelerine dair detayları Salah Birsal ayrıntılı bir şekilde aktarır. 1870 yıllarında düzenlemesi yapılan Tepebaşı Bahçesi, Frenklerin vaktiyle *Petit Champ* adını verdikleri bir muhittir. Kırım savaşı sürecinde Türklerin yanında yer alan Fransız ordusu mensuplarının İstanbul’da ikamet ettiği ve askeri bandolarının bu bahçede marşlar çaldığı bilinmektedir. Dört tarafı parmaklıklarla çevrili olan bahçenin caddeye bakan tek bir kapısı ve kapının iki yanında gişeleri vardır. Orta yerinde bir kameriye ve sonradan yerine havuz yapılacak olan bir orkestra yeri bulunan bahçede, masalar ve iskemleler genellikle kameriye-nin çevresine yerleştirilmiştir. Ortasında yol da bulunan bahçe, özel bir bahçe olup giriş ücreti kırk paradır. Akşamları bahçede devrin yeniliklerinden olan havagazı lambaları

Ziya, Ahmet Hikmet ve Safveti Ziya- bahçeye her zaman özel bir ilgileri buluncaktır. Bunlardan başka Abdülhak Hamit, Süleyman Nazif ve Recaiizade Mahmut Ekrem de bahçenin müdavimleri arasında yerlerini alacaklardır. Ayrıca kelli fellî paşalar, beyler, mösyöler, madamlar ve matmazeller de mekânın müdavimleri arasına katılacaktır. Bahçeye ilgi gösterenler yalnızca Osmanlı seçkin sınıfı mensupları ya da gayrimüslimler olmayıp, züğürt takımı da- komisyoncu kâtipleri, mağaza tezgâhtarları, berber kalfaları, şapkacı ve terzi kızları vs.- bahçede vakit geçireceklerdir (49-51).

Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarına mekân olarak seçtiği yerlerden bir diğeri de kent içinde devrin yenilikleri kapsamında düzenlenen Taksim Bahçesi'dir. Yazar, *Letaif-i Rivayat*⁵ adlı külliyyatının *Bahtiyarlık*⁶ adlı 11.cüzunda İstanbul halkının bu bahçeye olan ilgisinden bahseder: "O zamanlar Taksim Bahçesi yeni küşad (açma) edilmiş olmak hasebiyle bütün Beyoğlu halkının müracaatgahı umumisi olup..." (Ahmet Mithat Efendi 318).

Ahmet Mithat'ın *Bahtiyarlık* hikâyesindeki karakterlerden Senai; alafrağa yaşayan ve alaturkaya itibar etmeyen, yazarın ifadesiyle "Frenklikten başka hiçbir şeyi beğenmeyen bir adam"dır (293). Dönemin ruhuna uygun olarak böyle bir tipin eğlenme maksatıyla gideceği yerler de Avrupai mekânlar olur. Alafrağa yaşamı ve dolayısıyla Frenkliği kendisi için itibar meselesi olarak gören Senai, bu duyguyu tatmin için bu tür mekânlarda vakit geçirir. İşte bu cihetle Taksim Bahçesi, Senai'nin kendisini Frenk hissedebilmesini sağlayan en uygun gezinti yerlerinden biridir. Senai için bahçe aynı zamanda ilgi duyduğu kıza (Nusret) iletişim kurabilmesine imkân verir. Nusret'in Fransızca muallimesi Madam Terniye ile Taksim Bahçesinde buluşan Senai, yazdığı mektupları bu yolla Nusret'e gönderebilmektedir.

Taksim Bahçesi de Tepebaşı Bahçesi kadar ilgi gören bir yerdir. Tek giriş kapısı ve kapının iki yanında Rum biletçilerin bulunduğu iki gişe vardır ve girişler ücretlidir. Oturma yerleri ve yürüyüş yolu bakımından Tepebaşı Bahçesine benzesinin yanı sıra bu bahçenin sürekli dolaşarak çevreyi kontrol eden bahçıvanları da bulunmaktadır. Tahtadan yapılmış mızık köşkü, köşkün altında yer alan kiler ve yine köşkün yanındaki bir gazino Taksim Bahçesinde bulunan diğer yapılarıdır.

kullanılmaktadır (Birsell 49-53). Birsell ayrıca bahçede yenilen yemeklerin ve içeceklerin çeşitliliğinden, garsonların temiz giyim kuşamlarından ve kameriyede çalınan operalardan da bahsetmektedir.

⁵ *Letaif-i Rivayat*, yazarın 1871-1894 yılları arasında çıkardığı 25 ciltten oluşan bir serinin adıdır. Bu 25 cildin içinde 28 hikâye yer almaktadır. Hikâyelerin bazıları telif, az bir kısmı çeviri ve bir kısmı da yazarın bazı büyük hikâyelerinde yaptığı gibi genişletilmiş ve olayın gelişimi kendisi tarafından düzenlenmiş bir fıkra, haber veya bir fikirden alınmış hikâyelerdir (Özön 202).

⁶ *Bahtiyarlık* hikâyesinde alafrağa ve millî olmak üzere iki zıt karakterin yer almaktadır. Şehir ve köy hayatının karakterlerin tercihleri üzerinden ele alındığı bu hikâyede Senai, şehir hayatının içinde olmak isteyen alafrağaya meyilli bir gençtir. Senai'den farklı bir dünya görüşüne ve yaşam tarzına sahip olan Şinasi ise köy hayatını övmektedir. İsteddiği alafrağa yaşama okul (Mekteb-i Sultani) hayatından sonra kavuşan Senai, Avrupai yaşamın merkezi Beyoğlu'nun mekânlarında vakit geçirmektedir.

Kış mevsiminde de kadın ve erkekler tarafından ziyaret edilmesi bahçeyi özel kılmaktadır. Bunda hiç şüphesiz çevresindeki doğa güzelliğinin, Boğaz ve Çamlıca manzaralarının payı büyüktür. Bahçenin müdavimleri arasında dönemin yabancı büyükelçileri, Servet-i Fünun yazarları ve alafranga gençler bulunmaktadır (Birsell 58-59).

19. yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda kentin yeni mekânlarından biri olan Çamlıca Bahçesi de, Tanzimat romanında kendisine en ince detaylarına kadar yer bulmuştur. Gerek Namık Kemal *İntibah*⁷ romanında gerekse de Rezaizade Mahmut Ekrem *Araba Sevdası*⁸’nda bu bahçeden bahsederler. Bahçe yalnızca yeşil bir alan olmakla kalmayıp Osmanlı toplumunda değişen eğlence anlayışının ve giyim kuşam ritüellerinin, bilhassa kadınların sosyalleşme alanlarının mahalle ortamından sokağa taşmasının, kadın-erkek ilişkilerinin serbestliğinin artmasının vs. mekân üzerinden nasıl değişime uğradığının gözlemlendiği bir yer olmuştur. Her iki yazar da romanlarında sosyal dokudaki bu değişimleri ele almıştır.

Namık Kemal, konusu İstanbul’da geçen *İntibah* romanına o dönemin gözde gezinti yerlerinden olan Çamlıca’nın tasviri ile başlar. Çamlıca, bulunduğu konum ile İstanbul’un gelişmiş muhitlerinin manzarasının izlenebileceği bir yerdir.

İstanbul’un en nadir güzelliklerini bir bakışta görebileceğiniz tek yer Çamlıca’dır:

Boğaziçi’nde bir büyük orman veya bir küçük körfez yoktur ki Çamlıca’nın gözü önünde olmasın! İstanbul’un Beyoğlu gibi, Galata gibi, Babıâli civarları gibi, Beyazıt gibi hangi gelişmiş köşesi var ki Çamlıca’nın bakışlarından kendini saklayabilsin (Namık Kemal 10).

Yazarın ifadelerinden de anlaşılacağı üzere; Çamlıca’nın fiziksel güzelliği ve başkentin gelişmiş muhitlerine açılan penceresi onu döneminin rağbet gören gezinti yerlerinden biri haline getirmiştir. Çamlıca hem yeşil alanları hem de kentin gelişmiş bölgelerini gören avantajlı konumu ile diğer seyir yerlerinin önüne geçmiştir. “Çamlıca’ya yüce cennetin yeryüzüne inmiş bir parçası denilse, yakışır” (Namık Kemal 11).

Uzun yıllar devlet görevinde bulunan Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, Osmanlı toplumunun kültürel yaşamına, alışkanlıklarına ve gündelik hayatına vs. yazdıklarıyla ışık tutmuş biridir. Batılılaşma kapsamında hayata geçirilen yeniliklere karşı da kayıtsız kalmamış, meydana gelen toplumsal değişimlerin kaydını tutmuştur. Osmanlı son döneminin en canlı tanığı kabul edilen Ali Rıza Bey’in Çamlıca Bahçesi’ne dair aktardığı ayrıntılar şöyledir:

⁷ Bir sevda romanı olan *İntibah*’ta ana tema, romanın baş kişisi Ali Bey’in aşırı tutkusunu ruhsal yönden inceleme ve açıklama çabasıdır. Romanda ruhsal, ahlaksal ve toplumsal bir düzey içinde geliştirilen sevda anlayışı ile halk anlayışına uygun şemalaşmış anlayış değişime uğramıştır (Dino 106-108).

⁸ *Araba Sevdası*, yeni bir seyir yeri olan Çamlıca Tepesinde Periveş adlı bir kadınla tanışan Bihruz Bey’e odaklanır. Romanda Bihruz nezdinde alafranga züppe tipine tanık oluruz. Bu tip aynı zamanda yozlaşmış ve halka yabancılaşmıştır. Roman, Tanpınar’ın ifadeleriyle “bir modanın ve muayyen iktisadi şartlar altında hemen bir lahzada oluşmuş köksüz bir kalabalığın romanıdır (Tanpınar 482).

Büyük Çamlıca mine'l-kadim (eskiden beri) seyir yeri olarak kabul olunmuştur...1284 [1867] tarihlerinde o civarda bir de Belediye bahçesi tanzım ve küşat edildi. Herkes bahçe derununda(içerisinde) eğlenir, harem arabaları da bahçenin etrafında geşt ü güzâr (gezip tozma) ederlerdi. Geceleri bahçenin sayısız fenerleri, fanusları etrafa ziyalar saçar, ortalık nurlara gark olur. Alaturka, alafranga çalgılar münavebe (dönüşümlü) suretiyle icra-yı âheng ederlerdi. Öyle geceler olurdu ki kalabalık tarif olunmaz dereceyi bulurdu. Yarı geceye doğru ince ve beyaz yeldirmeye bürünmüş bazı şüh-meşreb hanımların arabalardan inip bahçenin parmaklıkları haricinde nazarı dikkate çarpmayan loşça mahallerde süslü beyefendilere refakat ettikleri de olurdu. Burada kadınlar ve erkekler arasında âdi tuvaletliler nadir görünürdü. Sanki muhteşem tuvaletliler için yapılmıştı (120).

Yukarıdaki ifadelerde dikkat çeken hususların başında 19. yüzyıldaki değişen Osmanlı İstanbul'unun izleri vardır. Alaturka ve alafranga ikiliğinin yoğun bir şekilde kendisini gösterdiği Batılılaşma sürecinde yeni alışkanlıkların- eğlence anlayışı, giyim kuşam, vs.- ortaya çıkması da kaçınılmaz olmuştur. Çalgı olarak alaturka ve alafranga türünün birarada icra edilmesi toplumdaki kültürel ikiliği de göstermekteydi. Eski usullerin yanında Batılı türlerin de kültür içine katılmaya başladığı bu devirde, modanın etkisi de kendisini gün geçtikçe daha çok hissettirecekti. En somut şekliyle kadın ve erkeğin giyim kuşamında kendini gösteren moda- “şüh-meşreb hanımlar, süslü beyefendiler, muhteşem tuvaletliler” ifadelerinde olduğu gibi- bahçelerdeki ziyaretçi profilinin de ayrırcı vasfıydı.

Osmanlı haremının de dâhil olduğu kamusal alana katılım pratiğinde, açılan bahçelerin rolü yadsınamazdı. Kentsel mekânın ilgi gören bu tip gezinti yerlerine devlet ricalinin de özel bir ilgisi bulunmaktaydı. Ali Rıza Bey, Mısırlı Fazıl Mustafa Paşa'nın bu bahçenin düzenine ve süslenmesine çok yardımları olduğundan ve orada bir köşkü bulunduğundan bahseder (120). Her hafta sonu köşkünde rütbeli devlet görevlileri, dönemin yazarları ve zariflerinden birtakım misafirleri ağırlayan Paşa, gece de misafirleriyle bahçede gezinti yapardı. Çamlıca Bahçesi'nin devamlı ziyaretçileri arasında Şinasi ve Namık Kemal de bulunmaktaydı.

Çamlıca Bahçesi'ne giden halk profiline bakıldığında 19.yüzyıl Osmanlı toplumunun varlıklı aileleri ve gayrimüslim sınıfları öne çıkmaktaydı. Bu sınıfların içinde aynı zamanda geleneksel Osmanlı yaşam tarzından uzaklaşıp Avrupai bir yaşamı benimseyen alafranga aileler de bulunmaktaydı. Çamlıca Bahçesi, mevsimine göre farklı türde meskenlerde- köşk, yalı veya konak- ikamet eden bu aileler için her zaman cazip bir gezinti yeri olmuştur. Jale Parla, *Araba Sevdası* romanına yazdığı önsözde bu sınıfsal mekân tercihini ve gezinti âdetlerini şu ifadeleriyle açıklamaktadır:

Çamlıca bir “moda” dan başka bir şey olamamıştır; ‘1870 senesi mevsim-i baharında’ İstanbul’un ‘Bilâd-ı Selâse (üç beldeler) tabir olunan’ üst sınıf halkını kendisine çeker; o yıllarda zengin aileler Çamlıca, Bulgurlu, Kısıklı, Bağlarbaşı’nda yazlık köşkler alıp taşınırlar ve şık arabalarıyla yaptıkları gezintilerle Çamlıca bahçesini şenlendirirlermiş... (21-22).

Çamlıca bahçesinin fiziki yapısından ve ziyaretçi profilinden bahsedenlerden biri de Tanzimat yazarı Recaiade Mahmut Ekrem'dir. Yazar, *Araba Sevdası*

romanında bahçenin yollarını, içindeki ağaçları, çiçekleri ve gölü, dinlenmek için konulmuş sandalyeleri ve yine bahçe içinde bulunan köşkü detaylarıyla okuyucuya aktarır. Bunlardan başka bahçeye gezmek için gelen ziyaretçi tiplerine de eserinde yer verir.

Burası [Çamlıca Bahçesi] namıyla İstanbul'da en evvel tanzim ve küşat olunmuş olan bahçedir... azıcık ileri gidince bir büyük lâk (göl), onun ortasında dil-nişin (hoş, latif) bir adacık, bu adayı kenara raptetmek üzere suret-i gayr-ı muntazamada (özentisiz şekilde) çitten yapılmış tabii güzel köprüler ve adanın üzerinde yine işlenmemiş ağaç dal ve kütüklerinden inşa olunmuş zarif bir köşk müşahede (gözlemlenmek) eder... (Recaizade Mahmut Ekrem 50-51).

Çamlıca Bahçesinin açılış haberi İstanbul'da -bilhassa varlıklı aileler arasında- büyük bir sevince ve ilgiye neden olmuş, bunun üzerine eğlence düşkünü genç kızlar ve erkekler açılış gününe özel şık giysiler hazırlatmaya başlamıştır. İstanbul'da böyle bir gezinti yeri daha önce görülmemiştir ve yeni şeylere duyulan merak yüzünden geniş bir kesimin ilgisini fazlasıyla çekmiştir. Hatta varlıklı aileler bu bahçeye daha yakın olabilmek ve sıklıkla bahçede gezinti yapabilmek için bahçeye yakın yerleşim yerlerinden köşkler kiralamıştır:

[...] bizim memlekette emsali henüz meşhut(görülmiş) olmayan bu (moda) nüzhetgahtan (gezinti, seyir yeri) her vakit ve belki mehtaplı gecelerde bile istifade maksadı kolaylıkla hâsil olmak için pek çok aileler Çamlıca, Bulgurlu, Kısıklı, Tophanelioğlu, Bağlarbaşı taraflarında köşkler, haneler isticar(kiralama) ederek bahar gelir gelmez hemen nakle müsaraat (acele etmek) göstermişlerdi (Recaizade Mahmut Ekrem 52).

19.yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda açılan bahçelerin kentsel yenilikler olmasından başka Osmanlı halkının bir kesiminde gündelik yaşam pratiklerini de değişime uğrattığı görülmüştür. Bilhassa kadınların kamusal alana katılımı ve görünürlüğünün artmasında, modanın sergilenmesinde ve iletişim kalıplarının esnemesinde kamuya açık bahçelerin de etkisi olmuştur.

2.1. Osmanlı Gündelik Hayatında Kamusal Bahçelerin Dönüştürücü Etkisi

Zaman ve mekân değişkenlerine bağlı olarak bir toplumun kendi iç bünyesinde geliştirdiği bazı pratikler vardır. İktisadi, dini ve kültürel pratiklerin birbiriyle örtüşerek belli bir tarih kesitinde somutlaşması toplumun gündelik hayatını oluşturur. İstanbul başta olmak üzere Osmanlı toplumunda gündelik hayat, mahalle biriminde gözlemlenebilir. Klasik dönem boyunca-16. ve 18.yüzyıllar arası- İstanbul mahalleleri gündelik hayatın içe dönük yaşandığı kapalı mekânları idi ve homojen bir yapıya sahipti. 19. yüzyıl Batılılaşma sürecinde çeşitli etkenler- nüfus artışı, iktisadi etkenler vs.- geleneksel içerikli gündelik hayatta değişimlere neden olmuştur. Ayrıca mahalle biriminin sosyo-kültürel çerçevesi de esneyerek toplumsal yaşamda bütünleşmeye doğru bir dönüşüm başlamıştır (Işın 73-75). Batılılaşma kapsamında hayata geçirilen yenilikler geleneksel kalıplarda belli ölçülerde bir değişim meydana getirmiştir. Bu bağlamda tüketim alışkanlıkları, eğlence kültürü, mekânın kullanımı gibi gündelik hayatın unsurlarında değişimin izini sürmek mümkündür.

1860’larda türünün ilk örneği olarak düzenlenen Taksim Bahçesi ve ardından açılan diğer bahçeler, kamusal alana katılımı gözle görünür biçimde artırmıştır. Kapalı bir yapı arz eden klasik Osmanlı mahallesinin sınırları mekân tercihlerinin değişmesiyle esnemiştir. Geçmiş dönemlerin mesire (seyir ve gezinti yerleri) geleneğine bir alternatif olarak kent içindeki bahçeler Müslüman halkın da ilgisini çekmiştir. Mesireler, 16. yüzyıldan beri İmparatorluğun pek çok yerinde mevcuttu. 18. yüzyılda gündelik hayatın kamuya açık başlıca alanlarından olup yoğun bir halk ilgisine sahipti. Osmanlı tebaasını oluşturan her türlü etnik ve dini sınıftan insanın buralarda bir araya gelmesi o dönem için yepyeni bir toplumsal ve mekânsal pratik idi. Tanyeli bu durumu “geleneksel toplumsal ve kentsel yapının hırpalanmasına yol açan en etkili modernleştirici mekânsal dinamiklerden” (318) biri olarak ifade eder. O’na göre bu durumu açıklayan etken; Osmanlı’nın geleneksel toplum yapısında, bütün kamusal mekânların neredeyse dinsel içerikli ve sadece erkeklere ayrılmış olmasıydı. Mesire yerlerinde alışıl gelmiş kamusal alan pratiklerinden çok farklı olarak her dinden ve cinsiyetten insanın bir arada bulunması toplum için haliyle önemli bir değişim olmuştur.

Kamusal bahçelerin önemli bir özelliği de buraları ziyaret eden insan profillerinden değişimin izlerini takip edebilmektir. Moda, Batılı olana duyulan ilginin toplumun bazı kesimlerinde açığa çıkan en güçlü değişim göstergelerindendi. Avrupai olan her türlü eşyanın bilhassa giyim kuşam hususunda tercih edilmesi ve bahçeler gibi kamusal alanlarda kendini göstermesi bu göstergelerden yalnızca biridir. Giyim kuşam, Osmanlı toplumunda sosyal tabakalaşmaya bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Halk tabakasının kendine has bir giyim şekli olduğu gibi yönetenlerin de kendi içinde çeşitlenmiş kıyafetleri mevcuttu. Aynı zamanda toplumun Müslüman ve gayrimüslim kesimlerinde de kıyafetler bakımından farklılıklar bulunmaktaydı. Özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından Batılılaşma dönemine kadar olan süreçte, Müslüman ve gayrimüslim kadın ve erkeklerin resmi ve hususi kıyafetleri üzerinde çeşitli düzenlemeler yapılmıştı. Mesela Müslümanlar sarı, gayrimüslimler ise siyah ve mor pabuç giyerlerdi. Benzer şekilde Müslümanlar başlarına sarık takarken, gayrimüslimler külah veya takke takarlardı. II. Mahmut’un fes inkılabıyla beraber Müslim ve gayrimüslimler arasındaki başlık farklılığı ortadan kalkmış, her iki kesim de fes takmaya başlamıştı. (Barbarosoğlu 102; Terzi 62-67). Osmanlıda farklı grupların fes ile başlayan birbirine benzerliği, Tanzimat’la beraber moda olan kıyafetler noktasında artarak devam etmişti. Öncelikli olarak azınlıklarda görülen Batılı giyim kuşam şekillerine zamanla Müslüman halkın da rağbeti artmıştı. Bilhassa alafrangadan genç ve zengin beylerin modaya olan düşkünlükleri gündelik hayatta kendisini göstermekteydi.

Recaizade Mahmut Ekrem’in şu ifadeleri devrin gençleri-erbab-ı heva ve heves- arasındaki yeni ilgileri göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

Tesviyesiyle (düzeltme) tanzimiyle bir hayli zaman uğraşılan bu bahçenin 1870 baharında küşat (açılmak) edileceği havadisi İstanbul ile Bilad-ı Selase tabir olunan mevaki (yer) ahalisi beyninde (arasında) şayi (yayılmış) olunca erbab-ı hava ve hevesten olan gençler ve ba-husus böyle eğlenceleri erkeklerden birkaç kat ziyade aramaya tab’an (doğal olarak) mecbur olan hanımlar belirlenmiş vaktin gelmesini bekleyerek elbiseye,

süse müteallik (ilişkin) hazırlıklara gereği gibi germiyet (hızlı çalışma) vermişler... (52).

Alafranga genç erkek ve kadınların böyle ortamlarda birbirlerini görebilmesinin giyim kuşamlarını etkilediği bir gerçektir. Osmanlıda çok uzun yıllar boyunca vücudu örten ferace ve yüzü örten yaşmak Müslüman kadınlar tarafından sokak kıyafeti olarak giyilmiştir. Fakat zamana ve modaya göre bu kıyafetlerin uyarlandığı bilhassa Batı modasının yakından takip edildiği Tanzimat sonrası dönemde renklerde ve kesimlerde daha gösterişli bir tarzın benimsendiği görülmektedir. Hatta aşırı süslü feracelere dair devlet tarafından yasaklama da getirildiği olmuştur (Ali Rıza Bey 107). Avrupai yaşama duyulan merak ve heves, zamanın moda olan kıyafetleriyle birleşince ortaya kısmen daha özgür ve gösterişli bir kadın çıkmıştır. Bu hususta renkli feraceler, yüzü gösteren şeffaf yaşmaklar, makyaj gibi tercihler kadınlardaki değişimi göstermesi bakımından önemli detaylardır.

Namık Kemal *İntibah* romanında Çamlıca Bahçesinde kadın ve erkeklerin bir arada olmasına ve kadınların kıyafetlerindeki değişime dikkat çeker:

[...] öteki beyler ise renkli feraceleri ve boyalı yüzleriyle mesireyi, ağaçları baştan aşağı çiçeklerle bezenmiş de rüzgâr estikçe öteye beriye salınmaya başlamış bir bahçeye benzeten hanımları seyrederek ...eğlendiler...yollar, birbiri ardınca akıp gelmekte olan yaşmak kalabalığından köpükler içinde kalmış birer coşkun seli andırmaya başladı. Beyler de yerlerinden kalktılar, hanımlara karıştılar (18).

Tanzimat devri moda anlayışını belirleyen başlıca unsur Batılı kültür unsurlarına sahip olabilmek ve bunları her ortamda gösterebilmektir. Kadın ve erkeklerin giyim kuşamlarında moda ve şık kavramları birlikte kullanılırdı. Moda olan kıyafetleri üzerinde taşımak, şık olmak için olmazsa olmazdı. Alafranga çevrelerde giyim kuşam; Avrupa modasının gerek Beyoğlu mağazalarında hazır olarak teşhiri gerekse de terziler tarafından sipariş üzerine dikilmesiyle Avrupâi mâhiyete bürünmüştü. Kıyafetlerdeki çarpıcı yenilikleri ve geleneksel olandan farklılığı Refik Halit'in şu ifadeleri açıklamaktadır: "...zira erkekler dâhi katı kolalı gömlek ve yaka giymeye başlamışlardır. Avrupa, kılık kıyafeti modasını evvela bu katı tasmadan ve kravattan başlayarak boynumuza geçirmiştir; Frenk boyunduruğuna bununla geçmişizdir. Zaten adı da 'Frenk gömleğidir; 'deli gömleği' gibi bir şey!" (105).

Klasik Osmanlı âdetlerinde kadın ve erkeğin bir arada bulunabilmesi mahremiyet ölçülerine tâbi idi. Batılılaşma sonucu ortaya çıkan bazı serbestlikler hükümeti yine de rahatsız ediyordu. Ali Rıza Bey'e göre İstanbul halkı mesire alanlarında tabiat güzelliklerinden ziyade kadın ve erkeğin birbirlerini görüp beğenmesi akımına kapılmıştı (132). Bu durum genel ahlâkına aykırı nice olayın yaşanmasına ve mevcut durumun hükümetin dikkatini çekmesine sebep olmuştu. Uygun olan ve uygun olmayan davranışlar hükümet tarafından bir tembihnâme yayımlanarak duyurulmuştu. Hükümetin park ve bahçelerdeki kontrol düzenlemesi aslında alaturka ve alafranga yaşam tarzlarının farklılığına dikkat çeken önemli bir uygulamaydı.

Klasik Osmanlı mahallesinde kadının zorunlu durumlar dışında sokak ile ilgisinin komşu ziyaretleri ile sınırlı olduğu ve aile yaşantısını sınırlı bir alan içinde sürdürdüğü (Işın 83) göz önüne alındığında kent içindeki bahçeleri ziyaret etmesi yaşam sınırlarını genişleten bir değişimdir. Gündelik hayatın farklılaşan pratiklerini Batılılaşmanın getirdiği yeni yaşam tarzından ayrı düşünmemek gerekir. Değişim bilhassa Batılı yaşam tarzını benimseyen alafranga ailelerde yoğun bir şekilde kendini gösterir.

Kamusal bahçelerin gündelik hayat üzerindeki dönüştürücü etkilerinden biri de kadın erkek ilişkilerinde gözlemlenebilmektedir. Bu tip açık alanlar insanlara kısmen hareket serbestliği de sağladığından gizli buluşmalar ve haberleşmeler için ideal yerlerdi. Bahçelerde vuku bulan kadın ve erkeklerin gizli buluşmaları hakkında Sevensil şunları aktarır:

[...] Çoğunlukla karanlığı, ay ışığını, gölgeleri bekleyenler, ortalığı bir ölçüde ıssızlaştığı bu geç saatleri fırsat bilirlerdi. Yarı geceye doğru hanımlar arabalardan iner, kendilerini bekleyenlere yaklaşır, naz ve eda içinde ağaçların kuytulukları altında aşk ve ilgi alışverişi başlardı... (232).

Osmanlı toplumunun geleneksel mahalle oluşumu oldukça kapalı bir yapıdaydı ve bu yapı aynı zamanda insan ilişkilerini de düzenleyen bir nitelikteydi. Çok sıkı kaçgöç ortamının varlığında kadın ve erkeğin yan yana bulunması da geleneğe aykırı bir durumdu. Kadın ve erkek ilişkilerinin mahremiyet ölçüsünde belirlendiği mahalle kültüründe, gençlerin birbirleri ile tanışıp görüşmeleri de neredeyse imkânsızdı. Refik Halit, bu durumu şu ifadelerle açıklamaktadır: “...Bütün mahalle birbirinin ırz ve namusunu kontrolle, gözcülük ve gözetleme ile mükelleftir. Her kafes ardında mütecessis(meraklı) gözler vardır; denilebilir ki, kafeslerin her deliği baklava biçimi bir casus gözüdür; binlerce tahta çerçevesi göz mahalleyi bekler” (45). Yazarın da dikkat çektiği üzere gözetleme kültürü mahalle içerisindeki ilişkilerin çerçevesini belirleyen etkili bir âmildi. Bu haliyle genç kız ve erkeklerin birbirlerini görüp iletişim kurabilmeleri veyahut birbirlerini beğenip bir gönül ilişkisinde yer alabilmeleri çok zor olabilmekteydi. Bu zorlukların neticesinde aşk ile evlilik de pek rastlanılmayan bir izdivaç türüydü. Kadın ve erkeğin evlilik öncesi birbirini görmesinin hoş karşılanmaması toplumsal bir olguydu. Alp (30), kızın hakkının bu süreçte yalnızca kendine tâlip olan adamın fotoğrafını görmek olduğunu belirtir. Kıza bir şey sormazlar çünkü “kızı kendi başına bırakırsan ya davulcuya varır ya zurnacıya!” düşüncesi baskındır.

Kadın-erkek ilişkilerine kısmen bir serbestlik ortamı sunan bahçeler devrin-Ahmet Mithat'ın deyimiyle “çapkın”- beylerinin de uğrak yerlerindendi. Buralara gezmeye gelen kadınlar ve erkekler birbirlerini görme fırsatını bulurlardı: “...kendisi gibi bir güzele en çok yakışacak süs ve takıların nasıl olacağını parlak zevkiyle kararlaştırarak kendisine öyle bir çeki düzen vermişti ki, Bağlarbaşı'nda kadından anlayan çapkınları arabasının tozuna katacak kadar hayranlık uyandırmıştı” (Ahmet Mithat Efendi, *Dürdane Hanım* 74).

Benzer şekilde Recaizade Mahmut Ekrem de genç ve bekâr Osmanlı kadın ve erkeğinin sınırlı olan iletişim kalıplarını kısmen birbirini görmelerine fırsat verecek şekilde dönüştüren bahçeler hakkında şu ifadeleri aktarır:

...İçeride kalanlardan- alafranga bir tabir ile- taife-i latifeye mensup olanlar ezhar-ı (çiçekler) bahariye rekabet eder gibi en parlak, en güzel renkler içinde ve üçü beşi bir yerde çiçekler gibi iki taraflarına salınarak gezinirler ve bunlardan bal almak hevesiyle bî-karar olan zembür (arı) mizaç genç beyler de çiçeklerin arasında ikişer ikişer dolaşır (53).

Yukarıdaki ifadelerde dikkat çeken bir husus da kadınların dönemin modasına uygun olarak daha gösterişli bir biçime bürünen dış giysileridir. Yazın parlak renklerle ifade ettiği feraceler geleneksel dış giysilerin sahip olduğu sadelikten uzaklaşmaya başlamıştır. Burada önemli olan bir detay da devrin modasının-giyim kuşam ve eğlence de olduğu gibi- genellikle alafranga kesimler tarafından takip edilmesidir. Kısacası Batılılaşmanın izlerinin öncelikli olarak görüldüğü alafranga çevrelerde değişen eğlence anlayışını açılan bahçeler üzerinden de görebilmek mümkündür.

Sonuç

Osmanlı'da Batılılaşma kapsamında hayata geçirilen düzenlemelerde Batı kültürünün etkisi kendisini yoğun bir şekilde hissettiriyordu. Alafranga yani Frenk usulü yaşam tarzı ilk olarak devlet ricali ve varlıklı kesimlerde benimsenmiş, zamanla toplumun diğer kesimlerinde de merak uyandırmıştır. Moda ile Osmanlı hanesine giren Batılı kültür unsurları, geleneksel olanı ya yerinden etmiş ya da iç içe geçmiş yeni bir form-ikilik- açığa çıkarmıştır. Klasik Osmanlı gündelik hayatının Batılılaşma sürecinde geçirdiği dönüşümü benimsenen pek çok yenilik üzerinden izlemek mümkündür. Bunlardan biri de kentsel alanda yapılan yeniliklerdir. Bilhassa Osmanlı toplumunun adetlerinden olan mesire geleneğinin başka bir tarzda ve kent içinde -kamuya açık park ve bahçeler şeklinde-hayata geçirilmesi gündelik hayatı belli boyutlarda etkilemiştir. Tanzimat yazarlarının da ilgisini çeken ve ziyaret mekânları olan bahçelerin yazarların romanlarında mekân olarak yer alması şaşırtıcı değildir. Toplumsal değişimlere dair gözlemlerini romanlarına aktaran devrin yazarları için kamusal alandaki yenilikler hiç şüphesiz zengin malzemelerden olmuştur. Açılan bahçeler içe dönük mahalle birimindeki sosyal pratiklerin kent içine doğru genişlemesinde, eğlence kültürünün çeşitlenmesinde, dönemin modasının bu tip alanlarda kendisini gösterme fırsatı bulmasında vs. etkili olmuştur. Modanın daha çok Batılı maddi kültür unsurlarını kullanmak ve bunları göstermek şeklinde tezahür etmesi bu devrin ayırt edici bir özelliğiydi. Bilhassa Alafranga çevrelerde gösteriş boyutuna da varabilen uygulamalara bahçelerde vakit geçiren gençlerde rastlanmaktaydı. Klasik Osmanlı kadın ve erkek giyim kuşamının sadeliğinin Tanzimat'tan sonra Batı kültürünün etkisiyle değişmeye başladığı bir gerçektir. Bir İslam devleti olan Osmanlı'da Müslüman kesimde dış kıyafetleri belirleyen temel kriter tesettüre uygun olup olmadığı idi. Ayrıca gösterişsiz giyinmek de bu hususta önemli bir belirleyiciydi. Fakat modanın toplumun belli bir kesiminde ilgiyle takip edilmesi sonucunda gerek kadınlar gerekse de erkekler kamusal alanda moda olan kıyafetler ile dolaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda bahçeler gibi kamusal mekânlarda vakit geçirmeye

başlayan kadın ve erkeklerin kıyafet tercihleri de yeniliği göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Geleneksel mesire kültürünün mahremiyete dayalı forumunun kamusal bahçelerde kadın ve erkeğin biraradalığı ile esnediği de bir gerçektir. Ayrıca kadın erkek ilişkilerinde eskiye nazaran bir serbestlik yaşanmasında da bahçelerin dönüştürücü bir rolü bulunmaktadır. Klasik Osmanlı mahallesinde kadın ve erkeğin evlilik öncesi iletişim kurması mümkün olmadığından bahçeler gezintiye çıkan bekâr gençlerin birbirlerini görmesine fırsat tanımıştır. Bahçelerin Avrupai modeller dikkate alınarak düzenlenmesi ve içlerinde Batılı unsurlar- gazino, orkestra vs., bulundurması halkın ilgisini çekmiştir. 19. yüzyılda kent içi ulaşımda tramvayın kullanılmaya başlanması ve arabaların moda olması bahçelere ulaşımı kolaylaştırmış, halkın boş vakitlerinde buralara yönelmesine fırsat vermiştir. Kısacası, kamuya açık düzenlenen bu bahçelerin kentin güzelleştirilmesinin yanı sıra sosyal hayatı etkileyen yönü de dikkat çekicidir.

KAYNAKLAR

- Ahmet Mithat Efendi. *Müşahedat*. Akçağ Yayınları, 2016.
- Ahmet Mithat Efendi. *Letaif-i Rivayat*. Çağrı Yayınları, 2017.
- Ahmet Mithat Efendi. *Dürdane Hanım*. Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Ahmet Mithat Efendi. *Avrupa'da Bir Cevelan*. Dergâh Yayınları, 2020.
- Alp, Münevver. "Ev İdaresi." *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*. Aksoy Yayıncılık, 1998.
- Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey. *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*. Kitabevi, 2001.
- Barbarosoğlu, Fatma. *Moda ve Zihniyet*. İz Yayıncılık, 2017.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Birsel, Salah. *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu*. Sel Yayıncılık, 2019.
- Boyar, Ebru, ve Kate Fleet. *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*. Çeviren Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Cevdet Kudret. "Alafranga Dedikleri." *Tarih ve Toplum*, no. 4, 1984, ss. 27-28.
- Çelik, Zeynep. *19.Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*. Çeviren Selim Deringil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Dino, Güzin. *Türk Romanının Doğuşu*. Agora Kitaplığı, 2008.
- Escarpit, Robert. *Edebiyat Sosyolojisi*. Çeviren Ali Türkay Yazıcı, Remzi Kitabevi, 1968.
- Işın, Ekrem. *İstanbul'da Gündelik Hayat*. Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram. *Türk Sosyoloji Tarihi I*. Doğu Kitabevi, 2013.
- Karay, Refik Halit. *Üç Nesil Üç Hayat*. İnkılâp Kitabevi, 2018.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Modernleşmesi/Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*. Çeviren Ceren Elitez, Timaş Yayınları, 2014.

- Kütükçü, Tamer. *Hayatın Dinamiklerinden Yazınsal Metne / Tanzimat Romanı*. Ötüken Neşriyat, 2018.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İletişim Yayınları, 2015.
- Meriç, Cemil. *Kırk Ambar-I*. İletişim Yayınları, 2008.
- Michaud, Guy. “Bir Disiplin Olarak Edebiyat Sosyolojisinin Kurulması.” *Edebiyat Sosyolojisi*. Editör Köksal Alver, İz Yayıncılık, 2018.
- Moran, Berna. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Roman.” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. c. 2, İletişim Yayınları, 1985, ss. 411-412.
- Namık Kemal. *İntibah*. Çınar Yayınları, 2018.
- Okay, Orhan. *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*. Dergâh Yayınları, 2017.
- Özön, Mustafa Nihat. *Türkçede Roman*. İletişim Yayınları, 2017.
- Recaizade Mahmut Ekrem. *Araba Sevdası*. İletişim Yayınları, 2015.
- Sevengil, Refik Ahmet. *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?* Alfa Basım Yayım, 2014.
- Swingewood, A. “Introduction: Sociology and Literature.” *The Sociology of Literature*. Editör Diana T. Laurensen-Alan Swingewood, Schocken Books, 1972.
- Şemseddin Sami. “Alafranga.” *Kâmûs-ı Alem*, c. 1, 1991, ss. 48.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı*. Dergâh Yayınları, 2016.
- Tanyeli, Uğur. “İstanbul Mimarisinde Radikal Değişimin Evresi: XVIII ve XIX. Yüzyıllar”. www.istanbultarihi.ist. (Erişim tarihi: 28.01. 2021).
- Tekeli, İlhan. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kentsel Dönüşüm.” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İletişim Yayınları, 1985, ss. 881-882.
- Terzi Tozduvan, Arzu. “Kıyafetler”. http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/ostarihi.pdf. (Erişim Tarihi: 20.02. 2021).
- Ziya Gökalp. *Makaleler 9*. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.